

8/2135

N 23
20

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

SZERKESZTI

5419 SZÁM.

GYULAI PÁL. szak.

HUSZADIK KÖTET.

(39. 40. SZÁM.)

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM.
63F

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1879.

MUHAMMEDÁN FŐISKOLAI ÉLET.

A muhammedán tartományok azon iskoláiról szólván, melyek az oktatás haladó menetében körülbelül azon foknak felelnek meg, melyeket európai értelemben a főtanodák képviselnek, kétféle ily főtanodát kell megkülönböztetnünk. Először a felső oktatásnak szolgáló azon tanintézeteket, melyek az európai főiskolák mintájára keletkeztek némely muhammedán tartományban, különösen Egyiptomban és Indiában (természetesen ez alkalommal tekintetbe nem véve oly intézeteket, minő az úgynevezett amerikai egyetem Bejrutban); ez intézetek az európai művelődési szellemnek és az európai tudomány gyakorlati hasznának közvetítése céljából léptek életbe a nevezett muhammedán tartományokban a legújabb időkben. Másodszer oly intézeteket, melyek az eredeti muhammedán szellemnek és következményeinek szolgálnak, lévén akadémiái a muhammedán vallástudományoknak és azon segédtudományoknak, melyek a tudományok tudományának, tudniillik a kánoni tudományok elsajátítását elősegítik és a kútforrásainak mélyebb megértésére elkerülhetetlen segédismereteket nyújtvák.

Első tekintetre azt lehetne gondolni, hogy a muhammedán főiskolák e kétféle természete és minősége újkori, modern keletű és hogy régibb időben, az iszlám régibb fejlődési fokán a muhammedán főiskola körét kimerítette a főiskolák azon neme, melyről az imént második sorban tettünk említést. A dolog tényleg nem így áll. A régibb iszlámban is, — még pedig az iszlám fénykorában — voltak azon főiskolákon kívül, melyek a szorosabb értelemben vett kánoni tudományok tanítását és terjesztését tüzték ki főadatúl, oly főtanodák,

melyek a világi és exact tudományok művelésére voltak rendelve Ezek voltak azon iskolák, melyek szorgalmas és emlékezetes működésének az európai tudományosság ébredésében, a philosophiai kutatás fölelesztésében, az orvostan, a csillagászat és egyéb természettudományok kiművelésében oly előkelő és a műveltségtörténet részéről már kellőleg méltányolt része van. Ezek azon iskolák, melyekbe Raymundus Lullius, Michael Scotus, Matthaeus Platearius, Gerbert (később II. Sylvester pápa), Gerardus Cremonensis, Constantinus Afer és más tudományt szomjuhozó európai tudósok zarándokoltak, hogy ott a muhammedán ifjúság közé vegyülve, elsajátítsák azon ismereteket, melyeket az Európát szellemileg nagyban túlszárnyaló muhammedánok a görög tudomány alapján kiműveltek és átültettek a keresztyén világba, melynek az ily ismeretek irányában abban az időben oly kevés érzéke volt. Azon időben, midőn Európát a tudatlanság fekete sötétsége borítá el, e muhammedán főtanodák voltak a tudományos ismeretek fészkei, és valamint a jelenkor keleti embereit a tudomány utáni vágyakodás, vagy a gyakorlati élet követelményei a párisi, berlini, müncheni stb. európai főtanodák felé vonzzák, úgy a középkori európai barátot az arabok tudományos hírneve a bagdadi, cordovai, sevillai, murciai, salamancai stb. arab főtanodák felé vonta a híres tanárok előadásaihoz, és a philosophiai, orvostani, csillagászati arab műveknek, melyek a tudomány örök classicusainak, a görög íróknak magyarázatát nyújtják, megismerése végett. Hazatérve, e munkákat latin nyelvre tették át és ily módon fordították legelőször az európai műveltség fejlesztésének hasznára. Hogy mit köszön az európai tudomány ez iskoláknak, és hogy mily világosan látható e befolyás még mai nap is, egészen a tudományos terminológiáig, azt csak nem rég a tudomány egyik szakaszára — az anatómiára — nézve nagyon vonzó módon mutatta ki a híres anatómus, Hyrtl József egy úttörő munkájában, melyben egy tájékoztató bevezetés után sorra mutatja ki nekünk az anatómia műszavainak arab elemeit.*) Már pedig a nevek, melyekkel bizonyos tárgyakkal való foglalkozás alkalmával élünk, legbiztosabb keresztlevelei magok-

*) *Das Arabische und Hebräische in der Anatomie.* Von Dr. Joseph Hyrtl (Bécs 1879).

nak a tárgyokról való ismereteinknek. Voltak tehát az újabb európai befolyás kezdetei előtt is muhammedán főiskolák, melyek nem a muhammedán theológiának, hanem a philosophiai és exact tudományoknak szolgáltak; voltak pedig különösen Közép-Ázsiában és Spanyolországban. De a muhammedán társadalom e tudományos elete, oly okoknál fogva, melyek az iszlám politikai súlyedésével függnek össze, évszázadokon át elszibbadásnak indúlt, és azon virágzó tudományos műveltségnek, mely egykoron az európai tudományosság plántakertje volt, még utóhatása sem volt érezhető. A könyvtárakból, melyek a tudományos élet hű tükrői, kipusztultak az Averroesek, Avicennák, Avenpácék, ép úgy mint a tanszékekről eltűntek műveiknek magyarázói. Az iszlám váltotta föl Európát tudományos tevékenységében, és a legújabb időben törekedett is visszafizetni azon kölcsönt, melyből az újkor derengése előtt látta el szellemi szükségletét. De nem nagy haszonnal. Nem az európaiasodás az, melytől a keleti muhammedán világ szellemi újjászületése várható. Nem az európai iskolának Damaskusba és Kairóba való átültetése az, mi a muhammedán világ szellemi életrevalóságát fogja megmenteni, hanem az, a mi e fogékony társadalommal a közép-korban a művelődés egyik legfényesebb korszakát teremtette meg: a haladás föltételeinek fejlesztése magának az iszlámnak szervezetéből kiindulva; a belső fejlődés és haladás elemeinek fölébresztése. És hogy ez elemek nem hiányoznak az iszlám szervezetében, azt e szervezet minden alapos ismerője könnyen kimutathatja.

E cikkben azonban nem foglalkozom a nem-theologiai természetű muhammedán főiskolával, hanem csakis azzal, mely a kánoni tudománynak úgy elméleti mint gyakorlati képviselőit, neveli; azon főiskolával, mely a koránt és magyarázatait, a traditio tudományát (hadith) a kánoni jog (fikh) terjedelmes és sokoldalú irodalmát, tanítja, hogy egyrészt tudósokat és tanárokat, theologusokat, másrészt a kánoni törvényt kezelő bírókat és hivatalnokokat neveljen. Az ilyen iskolában dívó külső és szellemi életet kívánám a következőkben az olvasókkal megismertetni.

Nincs a mai iszlámnak nagyobb és látogatottabb theologiai akadémiaja, mint Kairónak nagy mecsetje és ha e főiskola viszonyaival, melynek magam is 1874-ben több hóna-

pon át egyik csekély hallgatója voltam, azok alapján, a miket ott magam tapasztaltam, valamint hiteles adatok nyomán, melyeket tavaly a kairói oktatási ministerium útján nyertem, az olvasót megismertetem, úgy nagyban vezettem eléje azon körülményeket, melyeket kisebb arányban a muhammedán főiskolákban egyáltalán tapasztalhatni.

Azon mecsetet értjük, melyet a kairóiak méltó büszkelkedéssel a „virágzó“-nak neveznek (Al-Azhar). A Nilus fővárosának a vallásos ájtatosság számára emelt helyei közt találunk ugyan több sokkal szebb és építészeti szempontból is remekebb művet, — de nem mutat föl az iszlám világa egy helyet sem, mely jogosabb öntudatossággal mondhatná magát az összes muhammedán tudományosság kútfejének és központjának. A muhammedán imaház rendeltetésénél fogva nem egyedül azon hely, hol a hívő imájában Alláhhoz fordul, sőt maga a muhammedán ima is olyan természetű, hogy kizáróan a mecsethez fűzve nincs. A naponként ötször végezendő ima bárhol elmondható, a hol arra alkalom kínálkozik, vagy a hol a muezzin kiáltása az igazhivőt éri. Csak pénteken kell a déli imának a mecsetben történnie; leginkább azért, hogy a hívők a törvény által elrendelt szónoklatokat végig hallgathassák, a mire csak a mecsetben kínálkozik alkalom. A mecset nem is csak a pusztá ajak-cultus számára van rendelve, hanem főképen még tanhelyiségül is szolgál. E tény abban leli magyarázatát, hogy a muhammedánok a tudományt — bármennyire fogják is rá vallásukra, hogy a tudomány iránt csekély érzéket nevel, vagy épen hogy a tudománynak ellensége — a vallás kiegészítő részének, sőt a valódi humanitás alapjának tekintik. Egy hagyományos muhammedán mondás szerint: „az emberek kétfélék: olyanok, kik tanulnak s olyanok a kik tudnak — a kik e két osztály egyikébe sem tartoznak, azok haszontalan férgek.“ E fölfogás szerint igazi muhammedán ember tudomány nélkül nem is képzelhető. Erre mutat azon körülmény is, hogy az arabok történetét két főrésze osztván, az iszlám előtti kort „a tudatlanság korá“-nak (al gáhilíjja) nevezik. A tudományok közül azok, melyek az iszlám fogalmával legerősebben vannak egybefűzve, természetesen első sorban a vallástudomány és összes ágazatai állanak, mint a theologiai ismeretek philologiai segédeszközei, mert csak ezek segélyével értelmezhető azon kánoni nyelv, melyen

a muhammedán vallás szent okiratai szerkesztve vannak. A hagyományok ismerete, az egyházi jog és törvény tudománya ezen tanulmányok mélységénél, bonyolódottságánál s a vele foglalkozók aránytalanul nagy számánál fogva oly szétágazókká váltak, hogy teljes felölelésök egy emberéletet teljesen igénybe vesz. Ezek mellett egyéb, nem vallásos tudományokat sem vetnek meg, de sőt melegen ajánlják is azokat. Egy igen népszerű arab mondás azt tartja: „Tanúlj a varázslóktól, de ne üzd mesterségöket: minden dolgot ismerni kell s egyikben sem szabad tudatlannak maradni.“ A muhammedán fölfogás ez iránya s azon szoros kötelék, melylyel az a tudományt és vallást egymással összeköti, legtalálóbbról kifejezését azon intézkedésben találja, mely szerint a mecset imaterme egyszersmind tanhelyiségül is szolgál a vallástudomány és segédszakai számára. A mecsetek alapítói szokásba vették, hogy valamely imaház alapításával együtt a tanárok és tanulók számára alapítványokat is hagyományoztak, sőt a tanítás módjára és irányára nézve föltételeket is szoktak ez alapítványokhoz fűzni. Jóllehet az alapítványok (vakf több: aukáf) sérthetlensége az iszlám egyházjogi törvényeiben elvül állittatik föl, és a nép öntudata is támogatja e fölfogást, nem mindig igyekeztek az egyiptomi fejedelmek azt a gyakorlatban érvényre emelni, a mennyiben a muhammedán uralkodók Egyiptomban oly alapítványokat, melyeket vallásos férfiak és nők föiskolák (madrasza) és mecsettanárok tartása czéljából adományoztak, némelykor egyéb czélokra koboztak el és e tettök által igen gyakran virágzó akadémiák és mecsetiskolák fönnállását veszélyeztették. És akadtak muhammedán tudósok, kik nagy készültséggel és bő tudományos apparatussal védték az iskolai alapítványok konfiskálását, sőt codexeikből merítettek bizonyítékokat az elkobzás jogos volta mellett. Al-Makrizi, ki a kegyeletes fájdalom hangján írta meg Kairó feloszlott akadémiái és főiskoláinak történetét, szükségesnek látta művében külön fejezetet szentelni ez érvek czáfolatának; miből azt következtethetjük, hogy azok akkoriban igen valószínűeknek tetszettek. Más esetekben a mecsetiskola azon oknál fogva szűnt meg, mert a mecset elemi vagy egyéb külső csapások miatt elpusztúlt; vagy azon városrész, melyben létezett, elveszté lakóit, kik más városrészek felé vonultak. Ez az eset állott be például Ó-Kairóban, mely egészen elveszté jelentő-

ségét Új-Kairóval szemben. Ily iskolák alapítványai aztán rendszeren más mecsetre szállottak át, a mennyiben nem használta föl a hatóság az ilyen alkalmat elkobzásokra. Ilyen körülmények és események együtthatásának köszönheti az Al-Azhar mecset azon csaknem meseszerű népességet, melyet bennetapasztalhatunk. Ezaz egy akadémia egymaga karolja föl amaz egész tudományos életet és munkásságot, mely annak előtte Kairó többi mecsetei közt oszlott meg; úgy hogy most igen kevés — s inkább csak magánjellegű — gyűpontja van a muhammedán tudományosságnak Kairóban, mely magát az Al-Azhar mecset mellett föntarthatná. A világ valamennyi akadémiai között ez afrikai főiskolán kívül egy sem nevezhető meg, melyben a tanárok száma a háromszázat, a tanulók száma pedig a tízezret fölül haladná.

Az Al-Azhar mecset és a benne levő akadémia siita alapítvány. Miután egy Abdallah b. Majmûn nevű mystikus kalandornak sikerült az aglabida-dynasziát 'Ali nevéhez fűződő irányok ürügye alatt a khalifaságról leszorítani, és a mi időszámításunk szerint 909-ben a fatimida-dynasztia uralmát megalapítani, — a nevezett kalandor unokája, Muizz-lidin Alláh Egyiptomra is kiterjesztette hatalmát és az ott uralkodó 'abbászidák trónját megdöntvén, létet adott egy bár türelmes alakok közt föllépő fanatikus mysticizmusnak (kivált az istenember Hákim uralkodása alatt), melynek fönmaradt nyomait még mai napig a Libanonban lakó drúzok között szemléllhetjük, de a melynek mindamelllett igen sok korszakot alkotó intézkedést is köszönhet a muhammedán világ. A fatimida hódítás vezére Gauhar megalapította a tulajdonképeni Kairót, a régi Kairótól (Fosztát) egészen különböző új várost s benne 970-ben (Krisztus után) az első mecsetet, Al-Azhart. A következő idők harcziás eseményei, egy nagy földrengés (1302 Krisztus után) és más már fent kiemelt körülmények időről időre szükségessé tették a mecsetnek újjáalakítását; a legutolsó nagyobb újítás 1720-ban történt. A mecset alapítása után tizenhét évvel meg is kezdte működését mint theologiai iskola s később mindinkább több tanuló gyült oda, kiknek gazdag alapítványok lehetővé tették azt, hogy egészen a tudományoknak szenteljék életüket. Egy ily nagyobb alapítványt hagyományozott a hírhedt khalifa Hákim, ki Egyiptomban, Szíriában és más tartományokban fekvő ingatlan birtokai

nagy jövedelmét a mecset rendelkezésére bocsátotta. Az e tényre vonatkozó érdekes és a mecsetek történetére nézve igen fontos alapítólevél arab szövege közölve van Makrizi művében (II. kötet, 274 l.).

A fatimida-dynasztia bukása után a siita irány helyébe uralkodásra került szunnita áramlat emelkedett érvényre a mecsetben is. E változás legközvetlenebb eredménye az volt, hogy az Al-Azhar akadémia, eme siita intézmény, mindinkább szunnita tudomány forrásává vált és pedig oly tágas értelemben, a mint ez csakis az iszlámban lehetséges, mely vallás ámbár a maga körén kívül esők ellenében exclusiv szellemet nevel, de a maga körén belül kifejlődött különféle irányokkal szemben a szó legteljesebb értelmében türelmes felekezetnek bizonyult. Ha e rendszert Európa vallásainak dogmatikai igazhitűsége mértékével mérjük, és ha Európa egyháztörténetéből merített tapasztalatok fonalán indulunk, meg leszünk lepve, ha látjuk, hogy az Al-Azhar mecset négy különböző, jóllehet egyaránt „igazhitűnek“ elismert vallásrendszert enged egymás mellett békén működni; mind a négy rendszer tanszéke nagytudományú tanárok és igen sok tanuló által van képviselve, kik tanítanak és tanulnak egymás mellett a nélkül, hogy köztük valaha surlódások vagy egyenetlenségek támadnának, sőt ellenkezően kegyeletes elismeréssel és türelemmel vannak egymás iránt, ámbár a muhammedán vallás hagyományait és a közéletre vonatkozó szabályait egymással ellenkező módon tanítják és értelmezik.

A koránnak antropomorphistikus kifejezéséhez szorosan ragaszkodik magyarázásaiban az imam Ahmed b. Hanbal által alapított „hanbalita“ irány, mely valamennyi közt a legtürelmetlenebb s számra nézve legcsekélyebb. Ez fészke azon fanatizmusnak, mely minden idegen elem ellen fordul, a mi nem muhammedán. S sokan elég hamisan az egész iszlám jellemzésére használják föl ez irány elveit, melynek kiinduló pontját képezik minden fanatikus túlesapongásnak, mint például a vahabizmusnak Arábia fősíkján és Indiában. A muhammedán hagyományok zászlóját fönne lobogtatja a medinai tanító Malik b. Anasz által alapított „malikita iskola“, melynek hívei leginkább Algírban, éjszaki Afrika tartományaiban, nagy számmal felső Egyiptomban vannak elterjedve és az araboknak spanyol uralma idején Andalúziában is találhatók voltak. A legtávolabb terjedő liberalizmus elvét képviseli a merev hagyomá-

nyos álláspontot meghaladó irány, mely az Imám Abû Hanífa által alapított „hanefita” iskola kiinduló pontját képezi. Ez azon számra nézve túlnyomó és uralkodó irány, a melyhez tartozóknak vallják magokat a hivatalos körök is. A liberalis és tisztán hagyományos irány közt áll a shafiíta iskola, melyet Imám Shafií alapított. A török hódítás előtt ez utóbbi irány volt Egyiptomban az uralkodó; de miután Egyiptom II. Szelim török szultán által a török birodalom pasalikjává tétetett, helyt engedett a hanefita iránynak, melyhez maga a szultán is tartozik. Ez idő óta az Al-Azhar akadémiának legfelsőbb (rectornak nevezhető) seikhje is a hanefita irányhoz köteles tartozni, és mióta ez egyiptomi kormány engedélyt nyert arra, hogy a nilusi tartományok muftiját függetlenül nevezheti ki, azóta megkövetelik, hogy e főpásztor is a Stambulban uralkodó hanefita irányhoz tartozzék.

A szunnita vallásfelekezet e négy iránya között levő különbség nagyrészt dogmatikai vagy magánjogi, leggyakrabban azonban egyházi szertartásokra vonatkozó kérdésekben, mint például mosdási, étkezési és tisztasági törvényekben stb. nyilvánul. Mindamellett láthatjuk, hogy e négy ritus-irány mindegyike — felekezeteknek nevezni őket fölületes fölfogásból eredő visszaélés — az iszlám nagyobb központjaiban, a mecsetekben, imámok által vannak képviselve. Így van ez az Al-Azhar mecset-akadémiában is. Itt ugyanegy időben ugyanegy csarnokban közvetlenül egymás mellett az egyik oszlopnál a négy szunnita irány egyikéhez tartozó seikh felekezete egyházjogának ugyanazon fejezetét értelmezi, a melyikből vele egyidejűleg a szomszéd oszlop mellett egy másik irányhoz tartozó seikh az előbbivel ellenkező tant ad elő.

A mi Mekka és Medina a muhammedán egyházi szertartásban, ugyanaz Al-Azhar az iszlám tudományos életében. A muhammedán birodalom minden nyelve és vidéke képviselve van az Al-Azhar látogatói között és nem létezik az iszlámnak egy tartománya sem, az európai Törökországtól kezdve az indiai szigettenger legutolsó szigetéig, — melynek képviselői e mecsetben találhatók ne volnának.

Azon 7695 tanuló közül, kik az 1877-ik évben az Al-Azhar akadémia hallgatói voltak, tartozott :

a hanefita irányhoz	1240,
a shafiita	„ 3192,
a malekita	„ 3240 és
a hanbalita	„ 23.

Mindenki elvárná az egyes irányok statistikájától, hogy a tanulók túlnyomó jutalékát a hanefiták szolgáltatassák, mint-hogy mennyiség tekintetében az iszlám vallóinak statisztikájában ők a túlnyomók. — De érthető lesz a két középső irány többsége az elsővel szemben, ha tekintetbe vesszük, először, hogy az iszlámnak azon tartománya, melyben a hanefita irány túlnyomó: Közép-Ázsia, a mecsetben legkevesebb hallgató által van képviselve. Ennek oka a nagy távolság és a közlekedési nehézségek mellett az is, hogy Bokhara és Szamarkand, valamint más középázsiai városok magok is az iszlám tudományának központjait képezik és így az Al-Azharba nem küldenek valami tömérdek sok polgárt. Másodszor: a shafiita Egyiptom és a malekita Éjszak-Afrika közelsége és alkalmas közlekedése igazolja e tartományok képviselőinek aránytalan többségét a mecset akadémiájában. Az 1877-ben működő 231 tanár közül a hanefita irány híve 49, a shafiita irányé 106, a malekitáé 75, végre a hanbalitáé 1.

Könnyen fölfogható, hogy a mecset belső tere a tanulók ily nagy számát, mely mellett egy bármennyire fölkeresett és látogatott európai alma mater hallgatóinak száma csaknem törpeszerűnek tűnik föl, — be nem fogadhatja; ezért idővel szükségessé vált, hogy a tanárok és hallgatók nagyrészt más szomszédos mecsetek falai közt éljenek tudományos foglalkozásuknak. A hallgatók és tanítók anyagi helyzete az alapítás ideje óta hagyományok által biztosított részint egyiptomi hatalmasok, részint azon különböző vidékek maecenásai részéről, honnan az ifjúság oda sereglett. Az utolsó nagyobb hagyományozást a híres Abd al-Rahmán Kihjá tette, kinek sírja a mecset egy mellékfolyosóján található s kinek nevével neveztetett el a szép 'Abdin úton épült mecset 105 évvel ezelőtt. Ez után hosszú szünet állott be, míg Rátib basa 14 évvel ezelőtt az úgynevezett „Rivák al hanafija“-t alapította, melyben jelenleg 152 tanuló nyer teljes ellátást. Ugyanezen jámbor ember gondoskodott arról, hogy a tanulók közt naponként 500 kenyér osztassék ki, melyekhez még az alapítványok miniszteriumának

költségén kiosztatni szokott 4000 kenyér járul. Ép így Szultán basa, ezelőtt felsőegyiptomi főfelügyelő, 200 kenyérral adakozik naponként, mely adomány maradandósága azonban alapítvány által biztosítva még nincsen.*)

Azok, kik a nagy Mohammed Ali valódi czélzatai felől kellőleg tájékozva nincsenek, e vakmerő reformátort, kinek dynasztiája ha nem is mindig szerencsés, de bizonyára jó szándék sugallta eszközökkel törekedett czéljait előmozdítani, azon igaztalan szemrehányással illetik, mintha ő az Al-Azhâr-mecset vakfjait az állam javára kobozta volna el. Ez a legalaptalanabb ráfogás. Az Al-Azhar mecset alapítványai nem az állam javára confiscáltattak, hanem ez utóbbi által kezelés végett átvétetvén, állami főnhatóság alá helyeztetek, de mint előbb, úgy azután is kizáróan a mecset céljaira lőnek felhasználva. Igaz ugyan, hogy ez által a mecset, ez elszigetelt külön világ, önkormányzatában némileg korlátoztatott, de a nagy basa jól tudta, mily könnyen válhatnék reformatori terveire veszedelmessé, ha a régi szellemnek e hatalmas tényezőjét a világi uralomtól teljesen függetlenül hagyná. Öntudatos törekvésében folyton szem előtt tartotta, hogy a szellemi élet minden tényezője függővé teendő az állameszmétől, melynek megvalósítása dynasztiájának mindvégig programját képezte. Az államnak, távol lévén még csak gondolatától is annak, hogy a mecsetek vakfjait, melyeknek nagyságára nézve egyébiránt a közönség között kissé túlzott hírek kerüngenek, a maga javára lefoglalja, — amaz erkölcsi előnyért, mely reá a mecset-ügyek fölötti főnhatóságból háramlik, mintegy 1150 egyiptomi lira kezelési hiányt kell fődöznie, a mint ezt az 1877. közigazgatási évről szóló költségvetésnek következő tételei bizonyítják:

A mecsetháztartás összes bevételei, ideértve az alapít-

---

*) Az olvasó ezen, valamint a mecset legújabb statisztikáját előtűntető adatokat Dr. Dor Bey kitűnő tanférfiú szíves előzékenységének köszönheti, ki Riaz basa volt oktatás- és alapítványügyi miniszter úr ő excellentiája mellett, kihez engemet is tartós hála köteléke esatol, a Nilusvidék tanügyeinek újjászervezése alkalmával emlékezetes működést fejtett ki. A főntebbi adatokat a nevezett miniszterium részéről tisztelt barátom báró Révay Ferencz úr szíves közvetítése következtében nyertem.

ványokhoz tartozó fekvőségek haszonbére fejében befolyt összegeket is, 275946.14 török piaszterre rúgtak; a kiadás ellenben 390834.28 török piasztert tesz ki. Az 114888.14 piaszternyi hiányt a tanügyminiszterium budgetjének kellett fődöznie; megjegyezzük, hogy a kiadások összegében a mecset kezelése által a miniszteriumra háruló kiadások (39449.33 piaszterrel számítva) nem foglaltatnak. Csakis ráfogásnak nézhetjük ennél fogva azon állítást, hogy az egyiptomi kormány oly irányok kedvéért, melyek az iszlám eltörlését mozdítják elő, az ó-muhamedánizmust elhanyagolja, vagy egyenesen elnyomja. Legkevesbbé volna e felületes megítélésből eredő vád a jelenlegi kormány ellen emelhető, melynek érdemei között nem a legkisebb az, hogy a mecsetbeli oktatás menetébe, ha ugyan csak is külső alakjába, a tanítók és tanulók képességének ellenőrzése által bizonyos rendszert hozott, mely a tősgyökeres arab főiskolai viszonyokkal összehasonlítva, üdvös és a keleti kulturérdekeket hathatósan előmozdító reformnak tekintendő. Persze mindenki tévedne, ki azt hinné, hogy e reformok által Al-Azhâr valamely európai egyetem vagy fakultás fokára emelkedett. Tagadhatatlan azonban, hogy nagy lépés tétetett azon irány felé, melyből az akadémiai élet Európában fejlődött. 1871-ben Egyiptom muftija a kormány fölszólítására kifejtette a tanárok kinevezésének programját, melyben a mecsettanári állomásra pályázóktól megköveteli, hogy magokat egy képesítő vizsgálatnak vessék alá. E vizsgálat a négy rítus egy-egy seikhjének jelenlétében történik és sikerétől tétetik függővé a kormány részéről bekövetkezendő kinevezés. A tanárok a kiállott vizsgálathoz képest három rangfokozat szerint osztályoztatnak. Az első rangú tanároknak mindazon 11 tudomány-szaktól kell vizsgálatot állniok, melyek az iszlámtudomány encyclopaediáját képezik. Mielőtt azonban a jelöltek e rangra emelkednek, okvetlenül szükséges, hogy előbb mint másodrangú tanárok hosszabb ideig működtek legyen. Ha a vizsgálat kedvező eredménnyel folyt, a vizsgáló bizottság a jelöltet a belügyek miniszterének ajánlja, a ki aztán az alkirálynak jelentést tesz. Ez kiadja a kinevező fermánt, melyet az eddig másodrangú s most az első rangba való előléptetésre kijelölt tanárnak régi keleti szokás szerint egy diszöltöny kíséretében adnak át. A második tanári rangra jelölteknek hatnál több, a harmadrangra jelölteknek ellenben

hatnál kevesebb tantárgyból kell vizsgálatot tenniök. Kinevezetésük ugyanazon formasággal történik, mint első rangú kollegájuké, csak hogy náluk a díszruha elmarad. A mecset legújabb statisztikája csak három elsőrangú tanárt említ, és pedig az egyébiránt csak egy másodrangú tanár által előadott hanbalita ritusnak kivételével minden ritus számára egyet-egyet. A tanítás menetének fölügyelete a Nilus-vidék muftijára van bízva, ki egyszermind a Seikh al-Gâmi (mecset rectora) címét és rangját viseli s a kairói muhammedán társadalom legtekintélyesebb és legbefolyásosabb egyéniségének nevezhető. A jelenlegi mufti 'Abbászí seikh, tiszteletet gerjesztő ősz tudós, ez érdekes melléknévvel „Al-Mahdi“ „a jó útra vezérelt“, melyet az áttért családok viselnek. 'Abbászí seikh atyja ugyanis iszlámra tért zsidó volt, kinek a zsidó község kötelekéből való kilépése, melyben tudományossága miatt kiváló állást foglalt el, — Kairó zsinagógái köreiben nem csekély föltűnést és megdöbbenést keltett. A mecsetben való tartózkodásom közben egy Muhammed nevű keresztyén kitérttel ismerkedtem meg, kit ugyanazon ok miatt hasonlóképen Mahdinak is neveztek s kiben hosszabb ismerkedés után magyar alattvalóra ismeretem. Érdekes tudni, hogy ez a Muhammed (eredetileg Randics Dénes) Fiumébe való fiú, ki a „Kroat“ és „Akrád“ szavak hasonlósága folytán a kurdok rivákjába (rivák al-Akrád) vétett föl. Abbászí elődje, a még életben levő al-Arúszi seikh Musztafa, több tudományos és költői mű szerzője, a többi közt egy vallás philosophiai, az isteni lény egységének tanával foglalkozó nagyrabecsült könyvé, mely a buláki állományomdában jelent meg, szeretetreméltó ősz tudós, ki díszes állásáról a *Côte Napoleon* elismerése ügyében közte és az ulemák közt fölmerült vitás kérdések miatt kénytelen lemondani. Abbászí az 1287 muhammedán évi (1871.) Schawal hó 16-ika óta működik. Tisztje a legjobban javadalmazott egyiptomi hivatalok egyike, a mennyiben 1730 egyiptomi lira tiszteletdíjjal van egybekötve (mely összegből 480 lira a mufti-állomásra esik) s viselőjét egy minden képzelhető kényelemmel berendezett palota lakójává teszi. Innen magyarázható meg, hogy az egyiptomi ember, fiára áldást akarván mondani, azt kívánja neki: „Allah engedjen Seikh-al-Gâmi-vá lenned!“ Aránytalanul kisebbek azonban a tanári állásokkal járó javadalmak s gyakran hallható e részen a panasz, hogy az új

rendszer állomásaikba rendet hozott ugyan, jövedelmeiket azonban jelentékenyen megcsökkentette. A régi rendszer szerint, melynek keretén belül a pártfogás, személyeskedés, a véletlen, sőt a szédelgés is napirenden volt, s melynek uralkodása alatt nem egy tanszék családi örökölhető birtokká fejlődött, mely apáról fiúra szállhatott, — különös tekintet nélkül ez utóbbinak képességeire, — a tanári fizetés maximuma havonkénti 1650 piaszter volt. E fizetési maximumot az új rendszer alapján kinevezett tanárok természetesen el nem érhetik, kiknek fizetése havonkénti 50 piaszter minimum és 500 piaszter maximum között váltakozik. Gondoskodtak azonban arról, hogy mindennapi kenyerőket egyéb hivatalok ellátása által, mint imámok, hitszónokok, muftik, vagy egyéb közigazgatási hivatalnokok megszerezhessék. A legtöbben kenyérjutalékban is részesülnek, mely a mecset növendékei és tanárai számára 1877-ben részint a vakfokból, részint az állami subventióból 320125·38 piasztert vett igénybe. Mindezek mellett az iszlám ez első főiskolájának tanárai igen szegényes anyagi viszonyok közt élnek. E sorok írójának alkalma volt lakhelyeiken győződni meg arról, hogy e buzgó és igazán nemes férfiak, bár nem dicsekedhetnek azzal, hogy a szegénységre formaszertint fogadalmat tettek volna, hű képviselői az iszlám megalapítójának tulajdonított eme jelszónak: „Fakrí fachri“, vagyis: „Szegénységem a büszkeségem“. Míg az egyik oldalról az újabb rendszabályok következtében közeledés tapasztalható a modern európai egyetemek rendszere felé, addig a kairói akadémiai élet másik tényezője élénken emlékeztet a középkori főiskolák intézményeire, melyeknek nyomai Európában immár csak elszórva s tűnedező jelleggel találhatók. A mecset hallgatóinak élete a legszigorúbban beosztott illetőség szerinti collegiumok keretében mozog, mely az európai látogató szemében igen különösnek tetsző tömeges benlakással jár. A mecset épületének oldalszárnyaiban és melléképületeiben az úgynevezett rivakok vonják magukra a figyelmet, melyekben az előadások után mozgalmos élet szemlélhető s melyek a tanulóknak illetőségi helyeik szerinti korlátolt lakását képezik. Ezen, az európai paedagógia által elítélt benlakási rendszer azonban némi külső körülmények behatása alatt változást szenvedett. Magától értetődik, hogy a mecsetépület bár terjedelmes, de oly nagy számú tanulók befogadására nem elégséges helyisé-

geiben nem találhatnak helyet annyi sok ezren, kiket a tudományoszomj a muhammedán tudományosság eme központja felé vonz. Térbeli nehézségek és bizonyos fokig a kényelemi hajlam, mely az anyagi javakkal áll arányban, arra készítik különösen a vagyonosabbakat, hogy kívül keressenek lakást, a mire a mecset-épület közvetlen közelében meglehetősen olcsó áron, bő alkalom nyílik. A legutóbbi kimutatásban 41 rivák és úgynevezett harát, (útczák, vagyis a mecset helyiségének közfal által el nem választott mellékútai) van említve, melyek közül legnépesebb a felső egyiptombelieké 1462 tanulóval (1871-ben 1061 ; 1873-ban 1166); tehát föltűnő szaporodás, daczára az összes tanulók számszerinti kevesedésének. A népes rivakok közül példaképen egyet említünk meg: az al-Fasnijje rivakot, melynek lakói Beni Szuéf egyiptomi tartománybeliek 703-an, a Basabsá harátját, vagyis azokét, kik a deltai Bisbis helységből valók, hol 326-an laknak (1872-ben 793-an, 1873-ban 800-an), a tebriziek rivakját 116 lakóval (1872 : 213 ; 1873 : 220) stb. Annál kevesebb tanuló képviseli az iszlám távolabb eső kerületeit; így p. o. Bagdadot 1, Indiát 7, Darfurt 6, a szent város környékét pedig 8 tanuló képviseli. Ugyszintén a Szulejmanijja rivakban is csak 8 Choraszan-beli tanuló lakik. A legújabb, sőt már az 1875-iki kimutatásban is, Java szigete képviselve nincs, holott az 1872-ikiben 6 Java-szigeti tanuló fordul elő. Több rivak nem illetőségi, hanem általános szempontból van megkülönböztetve; úgy pl. 23. hanbalita tanuló külön rivakot képez; a vakok a „Zavijat al 'Omjan“-t foglalják el, melyben csodálatos módon a legmegrögzöttebb fanatizmus uralkodik. Ezen rivak lakóinak száma 205 (1872 : 248 ; 1873 : 250). Az úgynevezett Ibn Mámar rivakot, melyben mindazon tanulók vannak elhelyezve, kiknek számára a mecset-akadémiában külön rivák berendezve nincsen, jelenleg 897 tanuló lakja (1872 : 988 ; 1873 : 995). Már említve volt a Rátib basa által hanefíták számára alapított rivak, jelenleg 153 lakossal. Van azonkívül egy régibb rivak is a hanefíták számára, melyben jelenleg 48 tanuló van elhelyezve. A rivakokon kívül még 217 tanuló említendő, kik rendkívüli hallgatók minőségében, a seikhek felelősége alatt látogatják az előadásokat s egyik rivák kötelekébe sem tartoznak.

Egészben véve a mecset statistikája alapján az utóbbi években 1877-ig a népesség növekedése constatálható.

1872-ben az Al-Azhar mecsetnek volt 314 tanára és 9668 tanulója; 1873-ban 321 tanár és 10216 tanuló; 1876-ban 325 tanár és 11095 tanuló; ellenben az 1877-ik évben csak 231 (tehát 94-el kevesebb) tanár és 7695 tanuló. E fogyatkozás oka nem ugyan a muhammedán népnek a vallástudomány iránti érdeklődése csökkenésében, mint inkább e régi, de örök igazságú mondásban rejlik: „inter arma silent musae“. Az orosz-török háború, mely az egyiptom- és más tartománybeli fegyverképes ifjakat az iszlám világi hatalmát alapjában megrendíteni készülő orosz terjeszkedés ellen, mely fegyverfogásra szólította, — volt egyedül az ok, mely a hallgatók számának oly hirtelen s mintegy negyedfélezernyivel való megcsappanását vonta maga után. Ide jegyezzük még, mint adatot a régibb korból, hogy Makrizi, a XV. század körül élt író idejében a rivákok összesen 750 lakót fogadtak be.

Forduljunk már most a számoktól, melyeknek elősorolása egyébiránt, úgy gondolom, fölösleges nem volt, a mecsetbeli oktatás menetéhez. Mint látogatók lépünk az érdekes csarnokokba, honnan a muhammedán tudományosság az iszlámvilág minden iránya felé sugárzik szét. Nem mint kíváncsi, de különben közönyös turisták consulsági közvetítés következtében könnyen nyerhető rendőri engedéllyel, hanem mint résztvevő kulturbarátok, kik e csarnokokban egy jobbról és balról az európai áramlat hullámaitól nyaldosott sziklát pillantunk meg, mely a keleti világban az idegen elemnek vakmerően ellentállt és bámulatatos szilárdsággal elállja útját. Elhagyván az európai negyedet, melyet kényelemből választottunk lakhelyül, végig vándorlunk az európai és keleti élet zsviváját elválasztó hosszú Muszki úton. Midőn e zajos utcának majdnem végére értünk, balra fordulhatnánk, hogy honlevő mieinknek keleti csecsebecsüket vásároljunk „emlékül“; de mi e helyett jobbra térünk s nemsokára egy utcát találunk, hol különböző bódékban (dukkan) két igen ellentétes dolgot árulnak: könyvet és papucsat. Sajátságos, hogy a keleti városokban (Syriában is tapasztalhattuk ezt) e két árúczikket egy és ugyanazon bazárban árulják, s még sajátságosabb ez összefüvés oka. A könyvek többnyire vörös bőrbe köttetnek s a papucsat is rend szerint ugyan oly vörös

bőrből készítik, minőbe a könyvek kötve vannak. Igen csábító volna ugyan itt maradni, hogy egy értékes buláki nyomtatvány iránt alkuba bocsátkozzunk Haszan barátunkkal, a könyvkereskedővel, vagy mekkai szomszédjával, ki nekünk minden könyvet, kivéve a koránt, vagy valami hagyományművet, vagy *Omar ibn al Fárid* divánját, — mérsékelt vételár mellett átengedni kész, s a kimaradhatatlan, a keleti kereskedelem kánonjához tartozó alkudozgatás által igen hosszúra nyújtott vételművelet tartama alatt pár tucatszor és pedig meglehetősen tolakodással kérdezősködik drága egészségünk felől s azonkívül a hangulat emelése céljából egy pár csésze kávéval és nargiléhvál is kedveskedik nekünk. Európai könyvbárárok itt oly dolgokat vehetnének észre, melyek valamely európai antiquarium, vagy könyvraktárban tapasztaltakkal összehasonlítva, vajmi furcsáknak tetszenének. Mi azonban ma nem akarunk könyveket vásárolni, s egyszerű üdvözléssel lovagolunk el könyvkereskedő barátaink mellett, hogy néhány pillanat múlva a mecset tarka téglájú délkeleti homlokzata előtt állapodjunk meg. Miután állatunkat a bennünket kísérő hajcsárgyerek gondviselésére bíztuk, szemünkbe ötlük a bejáratnak impozáns és erkölcsi komolyságra intő felirata: „A tettek a szándék szerint ítéltetnek meg s minden ember szándéka szerint jutalmaztatik“ (Al-a-mál bi'n — nijjati va — likulli mar' in ma navá). Itt levetjük saruinkat, hogy azokat vagy a kapus őrizetére bízva, az általa nyújtott szalmapapúceszal cseréljük fel, vagy hogy azokat kényelmetlen módon a nemsokára megkezdődő körszemle egész tartama alatt kezünkben hordozzuk. A borbélyok (al-muzajjinin) kapuján belépve, egy folyosón keresztül, melyben a fejobrotválás keleti módját közelről szemlélhetjük, csakhamar a mecsetnek nagy, márvánnyal bélelt szép előudvarába jutunk, hol az imák előtti szertartásos mosakodásra szánt medenczék előtt egy pár suhanczot látunk guggolni, kik felső testöknek ingaszerű ide s tova lóbálása közben bádog tábláikról a muhammedán tudomány első elemeit törekednek elsajátítani. Ezek azonban nem tulajdonképeni tanulói az Al-Azhar mecsetnek. Útunkat a mecset belseje felé folytatván, nemsokára látogatásunk tulajdonképeni céljánál találjuk magunkat. Sajátságos élet az, melynek most tanuivá leszünk. Az egész nagy terem, melynek terjedelméről azon körülmény enged fogalmat nyernünk, hogy

annak tetőzetét 380 oszlop támasztja s hogy ezekről mintegy 1200 lámpa lóg le, — félköralakú csoportokban ülő emberekkel van megtöltve, kiknek tekintete az egy-egy csoporttal szemben a félkör nyílásánál az oszlophoz támaszkodó seikhre van irányozva, ki tanítványainak az iszlám kánoni jogirodalma sok szövegének vagy kommentárainak egyikét fejtegeti. A seikh előadását a keleti tanulást annyira jellemző éneklő modorban tartja, melyet majdnem épen úgy az európai zsidó talmudistáktól hallhatunk. — Ha körültekintünk e nagy teremben, a pénteki isteni tiszteletnél használatni szokott emelvényen (dikka) kívül még két valamivel alacsonyabb emelvényt veszünk észre, melyek egyikén kollegáiénál sokkal nagyobb számú hallgatóktól környezett tiszteletreméltó ösz ül, — elmélyedve egy hanefita jogi könyv magyarázásába. Ez Asmuni seikh a mecset tanárai közt a legtekintélyesebbek egyike, ki tudományossága és asceta életmódja miatt nagy tiszteletben áll. Az elsőről alapos philologiai műve, mely a buláki-nyomdából került ki, az utóbbiról pedig nőtlen állapota — a muhammedán seikhelnél vajmi ritka jelenség — eléggé tanúsodik. Míg kartársai előadásaik alatt a padlót fődő gyékényen ülnek s csakis az oszlop melletti helyükről ismerhetők föl tanárokül, (a mecset műnyelvében „az oszlop elé ülni“ annyit tesz, mint nálunk „tanszéket elfoglalni“), Asmuni seikhnek az emelkedettebb hely előnye jut, mit neki kartársai felsősége elismeréseül szívesen átengednek. A másik emelvény e pillanatban nincs elfoglalva. Ez a mecset legöregebb seikhjét Al-Szakkát illeti meg, kit betegeskedése és előhaladott kora akadályoznak meg abban, hogy helyét az oszlop mellett elfoglalja. A nép, mely keleten gyakran tetszeleg túlzásokban, több mint száz esztendőskort tulajdonít neki. Valóságban Al-Szakká legfőljebb nyolczvan éves vagy talán néhány évvel még idősebb. Csak ritkán jelenik meg a mecsetben. Néhány évvel ezelőtt még pénteki szónoklatai alkalmával feltűnést szokott volt kelteni retorikájának fényessége által. Előadásait, melyekben különösen korán-exegetikával és hagyománytannal foglalkozik, most lakásán szokta megtartani. Al-Szakkát általánosan Egyiptom legtudósabb muhammedánjának tartják, a ki, mint ezt a nép, mely szeret mecsetügyekkel foglalkozni, beszéli, bizonyára megnyerte volna a mecset-rector, vagy főmufti rangját, ha fiatal korában nem üzte volna a halot-

tak mosdatásának mesterségét. Mindenesetre érdekes tüne-
mény az, hogy a muhammedán nép közvéleményében az
ó-egyiptomi nézetek maradványait észlelhetjük ez alkalommal
(a régi Egyiptom fölfogása szerint is a halottakat mosók
— paraschíták — czéhje megvetésnek volt kitéve), de annak
oka, hogy Al-Szakká a mufti-állomásra nem volt alkalmas,
mégis másban keresendő. Már fentebb említettük, hogy a me-
cset-rector és főmufti méltósága csakis hanefitára ruházható.
Al-Szakká azonban shafiiita s úgy azon körülmény, melyet
a nép e tudós seikh mellőztetése okául említ, csakis egy
reánézve előnyös helyreigazítása azon kicsinyeskedő pedan-
tériának, melynek a nép közvéleményében épen semmi
alapja nincs. — Körüljártunkban a terem délnyugati ol-
dalan még egy vak seikh Ahmed al Szanhûri vonja magára
figyelmünket. A mecsetben az idős emberek nem tartoznak a
ritkaságok közé; gyakran láthatunk öszhajú tanítványokat,
kik kora ifjúságuk óta ott ülnek, ha nem is a padon, de a kere-
veten a félkörben. A vak seikhet azonban a legifjabb hallga-
tók környezik, többnyire 15—16 éves ifjak, kiknek a seikh a
muhammedán törvényből korukhoz nem épen illő fejezeteket
magyaráz. Az egyik tanuló fölolvassa a szöveget s az ösz
seikh oly kitünő emlékezőtehetséggel bír, hogy a legjelenték-
telenebb hibánál is botját, melyet ülő helyzetében sem tesz le
kezéből, fenyegetve emeli az illető tanuló felé. Szabad szóval
tartott előadás, vagy épen ily előadásoknak folytatólagos soro-
zata a tudománynak egy terjedelmesebb fejezetéről a muham-
medán főiskolában hallatlan valami. Minden előadás nem egyéb
egy meghatározott szövegről szóló magyarázó kollégiumnál s
a főiskolai előadásoknak e módja a muhammedán keleten
rendszerint annyira megy, hogy az olvasásra kijelölt szövegen
kívül még egy kommentár s a kommentáron felül sokszor
még egy mellékkommentár kerül magyarázatra. Még a mu-
hammedán tudományos élet kedvelői sem tagadhatják, hogy
e körök tudományos munkássága már évszázadok óta magán
viseli a termékeny geniálitás fokozatos tűnedezésének jel-
legét. „Standard work“-ok nem produkáltak; az egész
tevékenység a régi irodalom ismétlésében és magyarázá-
sában összpontosúl. A muhammedán tudományosság ez
iránya természetesen a mecsetbeli tanítás egész menetének
megadja az irányt. A seikh elolvassa s elmagyarázza a szö-

veget a kommentárral együtt, miközben a kommentárnak a szöveg után való következését e szavakkal tudatja: „kála al-muszannif rahimahu 'llahu ta 'ála („— így szól a szerző, Isten irgalmazzon neki“) vagy kála al-muhassî („így szól a glossator“). Az előadás egyhangúságát csak nagy-néha szakítja meg egy-egy tanuló félénk közbeszólása, kinek a magyarázat nem volt elég világos, vagy a seikh kérdése: „fahimta?“ „Megértetted?“ mire az illető így szokott felelni: El-hamdu lillahi fahimtn „Hál' Isten, megértettem!“ Az „akadémiai negyed“ a mecsoteladások rendszerében ismeretlen; e helyett aztán egy collégium másfél, sőt két óráig is eltart, mely idő alatt egy-egy jelentékeny szakasz fejeztetik be. Az előadás végét mindig valami jámbor mondás képezi; pl.: „Eddig . . . Alláh adjon belátást nekünk!“ vagy valami hasonló, az illető seikh egyéni szokása szerint. Erre fölemelkednek a tanulók helyeikről s egyenként közelednek a seikhhez, a köteles kézcsókkal búcsúzáván el tőle. Ezután füzeteiket az európai diákokéihoz hasonló börtáskába teszik s vagy magában a teremben, vagy az előudvarban hangos s a többi seikhet előadásaikban háborgató társalgásban keresnek üdülést, vagy rivakjaikba térvén vissza, ott „ismételnek“, vagy készülnek, vagy épen kenyérrészletöket fogyasztják el. Az elebb füzetekről szövegünk. Korántsem értetendők itt olyan füzetek, mint a melynek az európai tanulóknál vannak használatban az előadások alatti „jegyzések“ czéljából. Mert az előadások természeténél fogva a jegyzésnek itt helye sem lehet, mióta az előadó fejéből merített eredeti előadások, melyeket „dictatumok“ (amali)-nak neveztek, megszűntek, tehát évszázadok óta. A keleti kézirat úgynevezett kurrászákából áll, vagyis tíz-tíz lapból, mely füzetté van egyesítve. A tanuló sohasem hozza az egész könyvet az előadásra — mindig csak az illető füzetet. Mióta a bulaki nyomdában, vagy más magánsajtókban a muhammedán irodalom legfontosabb munkáit nyomtatás útján sokszorosítják, a költséges kéziratok használatát a nyomtatott példányok használata váltotta fel, mely utóbbiakból azonban szintén csak az illető ívet hozza magával a tanuló. Mindazáltal oly tanuló, kinek anyagi viszonyai megengedik, szívesebben használ még most is írott példányt s a tanárok kezében az előadások alatt szintén csak kéziratú füzetek láthatók. Nem ritkaság, hogy egyik másik diák könyvtáskája a mecsetben el-

vész, s ez által kis könyvtárában több kevesebb mű — a szerint mint egyikből másikkól az elvesztett táská egy-két vagy több füzetet tartalmazott — megcsónkúl. Ily esetekben a vígasz-talhatatlan diák elvesztett kincseit hirdetések által keresi, melyeket a felügyelők engedelmével a mecsetterem oszlopaíra, az udvar néhány szögletébe s egyik-másik rivákajtóra is illeszt. Álljon itt próbaképen a következő oszlopi hirdetés, mely a mecsetben való foglalkozásom alatt egy hétig vonzotta magára a figyelmet: „O mugávirin (tulajdonképen „szomszédok“; ez a tanulók hivatalos czíme) ó keresői a tudománynak! Jaj a szegény szolgának, ki veszteséget szenvedett. Elveszett tőlem egy tok, melyben két kurrásza volt Tahtávi commentárjából a *Durr al muchtárról* (egy hanefita szövegmű), egy Kurrásza Bágúr commentárjából a *Gauharáról* (theologiai alapkönyv) s több lap az *Alfíjjából* Ibn-Málik commentárjával együtt (nyelvtani munka). A ki ez íveket megtalálja, adja át a kapusnak, a mint ezt a vallás követeli. Azonkívül kap tőlem egy „douceurt“ is (szó szerinti fordítása az arab halávanak = édesség) mihelyt a tok kezeimben lesz.“ Az előadás, melyen ép az előbb jelen voltunk, az nap a második volt. Reggel a reggeli ima (al-szubb) után a kórán- és hagyománytan nyitja meg az előadások sorozatát. Kevés pihenés után következik a kánonjog (fikh) előadása, mely közben körütunkat tettük volt. A most következő szünet alatta mecset udvarán és folyosóin időző ifjakat élénk társalgás közt látjuk ülő, álló, vagy föl s alá járkáló csoportokban. Idegen elemek is láthatók a mecsetben. Szabil-es emberek (ivóvizet kínálók), kiket ivóédényeik csörtetése jellemez, gondoskodnak arról, hogy a diákok, kik tudományszomjukat épen az előbb elégitették ki, anyagi szomjúságukat is olthassák. Más ételneműeket is hoznak a mecsetbe, hogy ott a rivákok lakói által elfogyasztassanak. Elfátyolozott nők megjelenése, kik itt fiaikat vagy rokonaikat keresik föl, az egyik- és másik föl-olvasás közti időközben nem tartozik a ritkaságok közé. Egyszer aztán megszólal a minaretről a muezzin érezhangja, mely a muzulmánt déli imára (al zuhr) híjja. Kiki az előudvarba siet a medenczékhez, a köteles szertartásos mosakodást (wadú) végezendő, melynek szabályai a kánoni törvényben egész könyvet foglalnak el, s mely még a legifjabb muhammedánok által is oly művészi ügyességgel teljesítetik, mintha az valami organikus cselekménynél egyéb nem is volna. — Erre aztán

kisebb és nagyobb csoportok képződnek egy-egy imám (elő-imádkozó) körül s arcezal a mecset déli fala felé fordulván, hol a kiblâ (tájékozási fülke Mekka irányában) s attól jobbra a szószek van elhelyezve, — a déli imát mondják el. Ez ima után a mecset ismét közönséges képet ölt. Az egyik tanuló rivákjába vonul vissza, mások ismét siestájukat is a teremben tartják, mely nem csak ima- és tanhelyiségül használtatik, hanem a tudomány ifjainál a kaszinót is helyettesíti. Délután fél három vagy három óra felé ismét halljuk a muezzin délutáni imára (al-'aszr) hívó szavát, melynek, mint a kötelezett muhammedán imáknál általában, csakhamar vége van. Ezután újból ugyanazon kép tárul elénk, melyet délelőtt szemléltünk. Ismét megtelik a mecset ama tompa zúgással, mely a sok tuczatnyi tanár egyidejű előadásából származik s ismét látjuk a félköröket az oszlop előtt szőrös szőnyegén (seggáde) ülő seikh körül megalakulni. De Asmúni seikh és többi kollegája nem a jogtörvényi casuistika fejtegetésébe van most mélyedve. A déli ima után tartott előadások tárgyait képezik a tulajdonképeni theologia segédtudományai, az arab nyelvészek nem kevésbé 'furfangos elméletei, vagy az ékesen szólás tana ('ilm al-ma'aniv' al-bajân), melyek annyiban tekintetnek a theologia segédtudományainak, a mennyiben az előbbi a szent vallási iratoknak nyelvtudományi szempontból való megértését közvetíti, az utóbbi pedig a szent könyvnek emberi művészet által túl nem szárnyalható ékesszólásához adja meg az elméleti mértéket. Az esti ima (al-magrib) előtt tartott előadás berekeszti a köteles napi munkák sorozatát. Az ötödik és utolsó kötelező imát, az éjjelit (al-'isha) a tanulók szobáikban végezik, a mennyiben nem maga a mecset képezi éjjeli tartózkodásuk helyét, mert sokan még az éjet is itt töltik, imádkozva, vagy magánszorgalomból tanulva. Sőt némelyek számára a mecset alvóhelyiségül is szolgál. E szokás nemesak a mi jobb érzéseinkkel ellenkezik, hanem már évszázadokkal ezelőtt erélyes intézkedésekre ösztönözte a muhammedán hatóságokat is ez illetlenség ellen. A XV. század első felében a hatóság rendeletéből a mugawirint a mecsetből és a rivákokból kiltították s ingóságokkal együtt kímélet nélkül az utcára helyezték, az összefutott csöcselek megrohanta őket és mindenükből kifosztotta ama visszaélések miatt, melyeket kereskedők, tanulók és katonákból álló vegyes társaság a mecsetben való éjjelezések folytán

elkövetett azon ürügy alatt, hogy az éjjel folytatott ájtatos gyakorlatok (zikr) folytán különös áldásban kívánnak Alláhtól részesülni. Föbnyire a Ramadán hó éjjelein volt alkalom a mecsetben maradást éjjelre is kiterjeszteni. Azóta ismét megengedte a hatóság az ájtatosoknak, hogy az éjjelt a mecsetben tölthessék. Kihágás azonban elő nem fordul.

Így megy ez mindennap. Szünidőt csak péntekenként engednek, mely napon az ünnepélyes déli ima, melyet sok ezren egy imám vezetése alatt végeznek, továbbá a szónoklat is, melyet mindenkinek meg kell hallgatnia, a mecsetnek kiváló fontosságot kölesönöz. Néhány seikh, p. o. Asmuní, csütörtökön sem tart előadást, mert e napot böjt között szokták tölteni. A legtöbben csak a délutáni előadást nem tartják meg.

Ilyen a muhammedán diákság külső élete az iszlám legjelesebb főtanodájában.

GOLDZIER IGNÁCZ.